

УДК 347.991:347.95(477)

Карнаух Т. М.

ПОСТАНОВИ ПЛЕНУМУ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА МІСЦЕ В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА

Статтю присвячено дослідженню правової природи постанов Пленуму Верховного Суду України з питань застосування законодавства, а також визначенню їх місця в системі джерел права України.

Процесуальне законодавство України (ст. 8 ЦПК, ст. 9 КАСУ, ст. 4 ГПК) затверджує, що суд вирішує справи на підставі Конституції та законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також застосовує інші нормативно-правові акти, ухвалені відповідним органом на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що встановлені Конституцією та законами України.

Однак чинне законодавство, на жаль, має велику кількість суперечностей, прогалин, неясностей. Здебільшого норми законів мають абстрактно-загальний характер. Унаслідок цього у судів виникають труднощі в розумінні і застосуванні норм та приписів нормативно-правових актів, що, своєю чергою, спричиняє порушення конституційних принципів рівності осіб перед законом та судом, верховенства закону, оскільки дія закону не забезпечується однаковим і правильним судовим правозастосуванням з боку всіх судових органів.

Такий стан речей зумовлює потребу забезпечення однаковості та правильності у розумінні й застосуванні всіма судами загальної юрисдикції абстрактно-загальних норм та приписів законів. Досягнення цієї мети є одним із основних завдань найвищого органу у системі судів загальної юрисдикції – Верховного Суду України.

На підставі цього завдання, за Верховним Судом України (надалі – ВСУ) закріплено повноваження давати судам роз'яснення з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики (п. 2 ч. 2 ст. 47 Закону України (надалі – ЗУ) «Про судоустрій України» від 07.02.2002 р.). Надання судам загальної юрисдикції роз'яснень здійснюється Пленумом ВСУ шляхом ухвалення відповідних постанов (п. 6 ч. 2, ч. 8 ст. 55).

Визначення правової природи постанов Пленуму ВСУ з питань застосування законодавства та їх місця в системі права було і залишається предметом дискусій, що тривають і сьогодні. Чим є постанови Пленуму ВСУ? Результатом

суддівської правотворчості, а значить, нормативним актом? Актом тлумачення чи роз'яснення? Вони мають обов'язкову силу чи рекомендаційний характер?

Шукаючи відповідь на ці запитання, варто звернутися до історії формування правової думки. У радянській юридичній доктрині діапазон підходів до визначення правової природи постанов Пленумів Верховних Судів був досить широким. Спектр основних поглядів можна представити таким чином: положення, що містилися в постановах Пленумів Верховних Судів, – це нормативні правоположення (Фархатдінов Я. Ф.) [1]; це своєрідні нормативні акти (Стоякін Г. Я.) [2]; такі постанови мають нормативний характер з відтінком підзаконності (Алексєєв С. С.) [3]; постанови Пленумів мають нормативний характер, оскільки їм властиві всі ознаки нормативного акта (Комісаров К. І., Осіпов Ю. К.) [4]; постанови містять інтерпретаційні норми, що не є джерелами права (Черданцев А. Ф.) [5]; постанови Пленумів – «сурогат нормативного акта», коли в них формулювалися нові правила, раніше не відомі праву (Боннер А. Т.) [6].

Для визначення співвідношення постанов Пленуму ВСУ з нормативно-правовими актами проведемо аналіз зазначених постанов щодо наявності в них ознак нормативно-правових актів.

По-перше, нормативно-правові акти – це результат правотворчої діяльності компетентних органів, що виявляє державну волю. ВСУ не наділений функцією правотворчості ні Конституцією України, ні ЗУ «Про судоустрій України».

По-друге, нормативно-правові акти містять загальнообов'язкові правила поведінки. Щодо постанов Пленуму ВСУ, то на сьогодні їх обов'язковість нормативно не затверджена. Доцільно згадати історію питання «обов'язковості» постанов Пленуму ВСУ. Закон «Про судоустрій України» від 05.06.1981 р. № 2022-Х (котрий із подальшими змінами діяв до 01 червня 2002 р.) в абз. 3 ч. 1 ст. 40 передбачав, що ВСУ «вивчає і

узагальнює судову практику, аналізує судову статистику і дає *керівні роз'яснення* судам... Керівні роз'яснення Пленуму ВСУ є *обов'язковими для судів, інших органів і службових осіб*, що застосовують закон, щодо якого дано роз'яснення».

У подальшому це правило було вилучено. Унаслідок проведення так званої малої судової реформи Законом від 21.06.2001 р. № 2331-III «Про внесення змін до ЗУ “Про судоустрій”» була фактично скасована обов'язковість для судів постанов Пленуму ВСУ, де надано роз'яснення законодавства. У п. 39 того закону було зазначено: «У ст. 40: у частині першій: ... в абзаці третьому слова «керівні» та «республіканського», а також друге речення виключити».

1 червня 2002 р. набув чинності ЗУ «Про судоустрій України» від 07.02.2002 р. № 3018-III. У ньому, як зазначає А. О. Селіванов, була продовжена позиція «нейтралітету» щодо обов'язковості постанов Пленуму ВСУ, що вже не мають загальнообов'язкового чи «керівного» характеру [7]. Натомість зазначено, що «суди здійснюють правосуддя самостійно», «підкоряються лише закону» (ч. 1 ст. 14), «судям забезпечується свобода неупередженого вирішення справ відповідно до їх внутрішнього переконання, що ґрунтується на вимогах закону» (ч. 6 ст. 14).

Супротивники обов'язковості роз'яснень Пленуму ВСУ пояснюють свою позицію тим, що їх обов'язковий характер суперечитиме конституційному принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону. Водночас апологети обов'язковості зауважують, що судді повинні підкорятися закону, а тому, якщо обов'язковість постанов буде затверджена законом, то судді абсолютно обґрунтовано будуть змушені підкорятися і передбаченим цим законом роз'ясненням ВСУ [8].

Не можна сказати, що у сфері законодавства нічого не робиться заради чіткого вирішення питання обов'язковості постанов Пленуму ВСУ. Так, 12.10.2005 р. народні депутати В. Мусіяка та В. Онопенко внесли на розгляд Верховної Ради України проект закону № 8272 щодо удосконалення судоустрою України [9], де пропонувалося доповнити ЗУ «Про судоустрій України» статтею 11¹, в якій передбачалося затвердити: «... рішення щодо єдиного порядку здійснення судочинства і застосування законодавства приймаються у формі загальнообов'язкових постанов, які підлягають застосуванню всіма судами загальної юрисдикції». Однак, на сьогодні цей законопроект залишається нерозглянутим.

Повертаючись до аналізу ознак постанов Пленуму ВСУ, слід зазначити, що окремі з них є спільними з іншими ознаками нормативно-правових актів. Зокрема постанови:

- ухвалюються в особливому процесуальному порядку, визначеному Регламентом Пленуму ВСУ, затвердженим постановою Пленуму ВСУ від 10.06.2002 р. № 7;
- мають суворо визначену документальну форму – форму постанов, що затверджено в ч. 8 ст. 55 ЗУ «Про судоустрій України»;
- спрямовані на регулювання типових правовідносин;
- не персоніфіковані й адресовані невизначеному широкому колу осіб.

Однак, попри часткову спільність ознак, вважаємо, що підстав визнавати постанови Пленуму ВСУ різновидом нормативно-правових актів немає, оскільки вони не мають таких визначальних ознак, як: обов'язковий характер та ухвалення внаслідок правотворчої діяльності, дозволеної законом.

У ЗУ «Про судоустрій України» (п. 2 ч. 2 ст. 47) закріплено повноваження ВСУ давати судам загальної юрисдикції роз'яснення з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики. Тому можна говорити про офіційний характер роз'яснень, що містяться у постановах Пленуму ВСУ. Суть цих роз'яснень виявляється у знятті ними невизначеності у змісті нормативно-правових актів, що застосовуються судами, шляхом конкретизації неясних, неповних чи суперечливих положень законодавства.

Слід зазначити, що Пленум ВСУ не є правотворчим органом, а значить, за своїми повноваженнями не має права змінювати або доповнювати норми права. Тому всі роз'яснення ВСУ повинні здійснюватися тільки в межах обсягу чинних норм права та їх змісту. Як правозастосовчий орган і з огляду на конституційний принцип поділу влади, суд може тільки роз'яснювати чинні правові норми.

Однак, на жаль, Пленум ВСУ не завжди дотримується вищезазначених принципів, часто затверджуючи у своїх постановах щодо застосування законодавства фактично нові норми права, власне ним і створені. Один із прикладів, коли ВСУ перевищує свої повноваження, наводить професор З. В. Ромовська. Це визначення суб'єкта відповідальності у випадках протиправного заволодіння автомобілем іншою особою (п. 3 постанови Пленуму ВСУ від 27.03.1992 р. № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди») [10].

Як було зазначено вище, поряд із законодавчо визначеним повноваженням ВСУ давати роз'яснення з питань застосування законодавства немає законодавчо затвердженого відповідного обов'язку судів урахувувати ці роз'яснення під час здійснення правосуддя. Водночас слід констатувати, що постанови Пленуму ВСУ, що

формально не є обов'язковими, фактично слугують орієнтиром у правозастосуванні. До того ж, не лише для суддів, але й для учасників правовідносин, які враховують узагальнену практику розгляду судами справ, що виникають з аналогічних правовідносин.

Таким чином, постанови Пленуму ВСУ щодо застосування законодавства, – це різновид офіційного (виходять від уповноваженого органу) виду роз'яснень, що здійснюються дедуктивним методом – від загальних норм права до так званих конкретизованих правоположень.

Слід визнати, що внаслідок узагальнень судової практики Пленум ВСУ у своїх постановах щодо застосування законодавства формулює правоположення, для яких притаманний певний ступінь узагальненості та фактичної обов'язковості.

Правоположення – це концентровані вислови юридичної практики. З огляду на це вони здатні компенсувати природне відставання норм права від динаміки суспільних відносин, можуть усувати суперечності між відносним «консерватизмом» права і потребами суспільства, що постійно змінюються внаслідок швидких перетворень сучасного світу. Розумне, зважене використання правоположень в кінцевому підсумку забезпечує стабільність правопорядку, відновлення справедливості, зміцнення законності. Правоположення набувають обов'язкового характеру, оскільки вони забезпечені авторитетом вищого судового органу, а також його можливостями скасовувати ті рішення, що суперечать цим правоположенням.

Водночас слід пам'ятати про принцип верховенства закону, що передбачає не лише обов'язковість виконання закону, а й відповідність інших актів законам. Як відзначає Д. Д. Луспенник [11], прикладом одного з правоположень, затвер-

джених у постанові Пленуму ВСУ «Про практику застосування судами цивільного процесуального законодавства при розгляді заяв про забезпечення позову» від 22.12.2006 р. № 9, може слугувати положення, яке відсутнє у ст. 296 ЦПК. За загальним правилом, оскарження ухвали про забезпечення позову не перешкоджає подальшому розгляду справи. Однак інша норма (ч. 2 ст. 296 ЦПК) фактично нівелює зазначене правило, оскільки суд першої інстанції зобов'язаний надіслати апеляційну скаргу разом зі справою до апеляційного суду. Унаслідок, фактично без справи спір розглянути неможливо. Як вихід із такої ситуації, Пленум ВСУ у п. 9 зазначеної вище постанови вказує, що до суду апеляційної інстанції направляється не цивільна справа, а відповідні матеріали справи, які після розгляду апеляційної скарги повертаються до суду першої інстанції для залучення до матеріалів цивільної справи. Таким чином, норма права (ст. 296 ЦПК) не просто роз'яснена, а вироблене нове правоположення.

Підсумовуючи результати проведеного аналізу чинних законодавчих актів України, вважаємо, що на сьогодні постанови Пленуму ВСУ щодо застосування законодавства – це не нормативно-правові акти, а різновид офіційних роз'яснень чинного законодавства, що не мають формально обов'язкової сили. Саме тому постанови Пленуму ВСУ і не можуть входити до системи джерел права України. Водночас, вони слугують фактичним орієнтиром як для суддів, так і для інших суб'єктів-учасників правовідносин. У них містяться правоположення – концентровані вислови юридичної практики, фактичне застосування яких забезпечується повноваженнями вищої судової інстанції скасовувати рішення судів, які свідчать про неоднакове застосування законодавства судами касаційної інстанції.

1. Фархатдинов Я. Ф. Источники гражданского процессуального права / Я. Ф. Фархатдинов. – Казань, 1986. – С. 153.
2. Стоякин Г. Я. Роль судебной практики в формировании гражданского правоотношения / Г. Я. Стоякин // Актуальные проблемы гражданского права. – Свердловск, 1986. – С. 57.
3. Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 139, 140.
4. Комиссаров К. И. Задачи судебного надзора в сфере гражданского судопроизводства. – Свердловск, 1970. – С. 125; Осипов Ю. К. Роль правоположений в применении и совершенствовании правовых норм о подведомственности / К. И. Комиссаров // Проблемы гражданского процессуального права в свете Конституции СССР. – Свердловск, 1980. – С. 37.
5. Черданцев А. Ф. Толкование советского права / А. Ф. Черданцев. – М., 1979. – С. 153-159.
6. Боннер А. Т. Источники советского гражданского процессуального права / А. Т. Боннер. – М., 1977. – С. 17.
7. Селіванов А. О. Право тлумачити закони та юридичні наслідки застосування офіційної інтерпретації / А. О. Селіванов // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 7. – С. 2.
8. Кухнюк Д. В. Роз'яснення Пленуму Верховного Суду України як засіб забезпечення однакового застосування законодавства судами України / Д. В. Кухнюк // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 12. – С. 30.
9. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України» (щодо удосконалення судоустрою України) № 8272 від 12.10.2005 // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=25722
10. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник / З. Ромовська. – К.: Атика, 2005. – С. 68.
11. Луспенник Д. Д. Роль і значення судової практики у цивільному судочинстві / Д. Д. Луспенник // Проблеми теорії та практики цивільного судочинства: Монографія / за заг. ред. В. В. Комарова. – Х.: Харків юридичний, 2008. – С. 114.

Karnaukh T. M.

PROVISIONS OF UKRAINE SUPREME COURT PLENUM: LEGAL NATURE AND PLACE IS IN SYSTEM OF LAW SOURCES

In this article the author analyses the problem of the provisions of Ukraine Supreme Court Plenum. Conclusions are done, that they – not normatively legal acts, but variety of official elucidations of current legislation. Such provisions do not have binding force legalistically. And that is why they can not be included in the system of Ukraine law sources.

УДК 347.97.99:347.72(477)

Кобзар А. В.

ПРАВОВА ПРИРОДА ІНТЕРПРЕТАЦІЙНИХ АКТІВ ВИЩИХ СУДОВИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ У ПРАКТИЦІ ЗАСТОСУВАННЯ КОРПОРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА З ПИТАНЬ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

У цій статті, на підставі вибіркового огляду судової практики розгляду справ, що виникають з корпоративних відносин, й аналізу герменевтичної діяльності Верховного Суду України і Вищого Господарського Суду України (Вищого Арбітражного Суду України) щодо таких справ, досліджено концепцію актів-тлумачень (постанов, рекомендацій, роз'яснень та узагальнень) вищих судових органів (касаційної інстанції) у правовій системі України, а також подано загальну характеристику значення і ролі таких актів у вирішенні проблем правозастосування загалом та під час вирішення корпоративних спорів, які, зокрема, пов'язані з застосуванням законодавства про реорганізацію юридичних осіб.

Конституція України встановлює, що Верховний Суд України є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції, а вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди, які наділено спеціальною юрисдикцією і компетенцією чинним законодавством України.

Верховний Суд України здійснює правосуддя, а також забезпечує однакове застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції, надаючи судам нижчого рівня роз'яснення щодо застосування законодавства, на основі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики. Аналогічні функції виконує і Вищий Господарський Суд України, в межах відповідної спеціальної судової юрисдикції та зарахованої до його компетенції Законом України «Про судоустрій України» проблематики. Водночас, Верховний Суд України (далі – ВСУ) наділено правом визнавати нечинними роз'яснення вищих спеціалізованих судів.

Пунктом 2 ч. 1 § 3 Тимчасового регламенту Пленуму Верховного Суду України, затвердженого постановою Пленуму ВСУ від 23.01.98 № 2, до питань, які вирішуються Пленумом ВСУ на його засіданнях, було віднесено, зокрема, розгляд матеріалів узагальнення судової практики й судової статистики, а також надання *керівних роз'яснень* загальним судам з питань застосування законодавства.

У зв'язку зі змінами законодавства, а саме ухваленням 28 червня 1996 р. Конституції України, 21 червня 2001 р. Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України» і 7 лютого 2002 р. Закону України «Про судоустрій України» (в новій редакції), Пленум ВСУ перестав бути органом здійснення судочинства і вже не переглядає судових рішень у порядку нагляду, а з Регламенту Пленуму Верховного Суду України, затвердженого постановою Пленуму ВСУ від 10.06.2002 № 7, вилучено слово «керівні» [8; 15; 16]. Водночас, йому було